מ ש ה   פ י ש ר

בקחידס באמאוס

תדפיס מתוך

דור לדור
קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון

עורכים: אריה כשר, אהרן אופנהיימר

מוסד ביאליק • ירושלים, תשנ״ה

בקחידס באמאוס*

משה פישר

צוין כבר רבות, שהביצורים שהקים המצביא הסלבקי בקחידס לאחר מותו של יהודה המקבי (160 לפה״ס) מוקמו לאורך הצירים הראשיים המובילים לירושלים, ושבתקופה הרומית הפכו כמעט כולם למקומות מפתח במערכת הכבישים.[1] הביצורים הללו הוקמו על־מנת לכתר את יהודה ובכך למנוע את התחדשות הקרבות.[2] נמצאות בידינו שתי רשימות של הביצורים הללו, ובשתיהן מוזכרת אמאוס במקום השני. הרשימה הראשונה מופיעה בספר מקבים א ט, נ, והשנייה נמסרת על־ידי יוסף בן מתתיהו בקדמוניות היהודים יג, א, ג (16), והיא נחשבת לחלק מהמידע שיוסף מוסר לפי ספר מקבים א. שתי הרשימות כמעט זהות, להוציא את כינויו של הביצור המופיע אחרון ברשימה. וכך נאמר בספר מקבים א ט, נ: ׳וישובו ירושלם ויבנו ערים בצורות ביהודה את המבצר אשר ביריחו ואת אמאוס ואת בית־חורון ואת בית־אל ואת תמנתה פרעתון ואת תפוח (Τεφών); [אצל יוסף בן מתתיהו: Τοχοαν] בחומות גבוהות ובשערים ובבריחים, וישימו בהן מצב להצר לישראל, ויבצרו את העיר בית־צור וגזר והמצודה וישימו בהן חיל ומסכנות אוכל.׳[3]

ארבעת הביצורים הראשונים — יריחו, אמאוס, בית־חורון ובית־אל — אכן ממלאים את קריטריון המיקום שהוזכר בראשית הדברים, היינו, לאורך הדרכים לירושלים. באשר לזיהוים של שלושת האתרים האחרים — תמנתה, פרעתון ותפוח — קיים עדיין חוסר ודאות, ואילו זיהוים הגאוגרפי של שלושת הביצורים המוזכרים כתוספת נפרדת — בית־צור, גזר והמצודה — אינו מוטל בספק. הם אכן משלימים את ההשתלטות על חבל יהודה הן מבחינה גאוגרפית והן מבחינה טקטית: בית־צור — בנעילת האזור כלפי דרום, גזר — בשמירה על הדרך ליפו ולים, והמצודה (החקרה) שבירושלים — בחיזוק למשענת

* תודתי נתונה למרדכי גיחון ובצלאל בר־כוכבא על הערותיהם.

1 F.M. Abel, 'Topographie des campagnes Maccabéennes' (cont. III), *Revue Biblique*, 34 (1925), pp. 202–208; idem, *Les livres de Maccabées*, Paris 1949, pp. 172–174; Ch. Möller–G. Schmitt, *Siedlungen Palästinas nach Flavius Josephus (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, Reihe. B. Nr 14), Wiesbaden 1976, pp. 34–37; מ׳ אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, ירושלים תשכ״ג, עמ׳ 36–37.

2 אבל (1949; לעיל, הערה 1), עמ׳ 172.

3 על־פי תרגומו של א׳ כהנא במהדורתו לספרים החיצוניים.

הסלבקית בלב־לבה של יהודה. גם את האתרים שטרם זוהו יש לזהות על־פי עקרון מיקומם לאורך הצירים המובילים לירושלים, ועל כך מעידים גם הנסיונות שנעשו עד כה.[4]

מאידך גיסא ישנם קשיים אובייקטיביים בכל מה שקשור לזיהויים המדויק יותר של הביצורים גופם במסגרת שטחיהם של האתרים השונים. הם נובעים בעיקר מהיעדר היכולת להבחין במדויק בשרידים ארכאולוגיים המשתייכים לתקופה כה קצרה, שכן אפשר שהם חרבו או שולבו מן הסתם במכלולים מאוחרים יותר. יש להניח, שברוב הביצורים הנדונים כאן התרכזה פעילות הביצור במקומות בעלי יתרונות טופוגרפיים. כך, לדוגמה, מאז ומעולם היה האקרופוליס של בית־חורון־עליון מרכזה של כל התיישבות במקום.[5] מבחינה זו מעניין להזכיר את יריחו שרק לגביה מוסרים המקורות הכתובים את הגִרסה τὸ ἐν Ἰεριχῷ (׳אשר ביריחו׳), וסביר להניח שיש למקם את הביצור של בקחידס בה על אחת הגבעות השולטות על מבואותיה המערביים.[6]

נראה שיש לחפש את הביצור של בקחידס על אחת הגבעות השולטות על מבואות אמאוס בעיקר לכיוון הרי יהודה, וזאת בשל שיקולים טופוגרפיים. אמאוס השתרעה על המורדות המתונים שמעל עמק איילון כלפי השפלה, וכל הגנה ופיקוח עליה ועל המעבר להרי יהודה חייבים היו להישען גם על הגבעות הגבוהות יותר אשר בצד דרום ודרום־מזרח.[7]

תוצאות הפעילות הארכאולוגית באמאוס רבתי ובאחת הגבעות שבתחומה, הלוא היא חרבת עקד, מאפשרות לנסות ולמצוא את מיקום הביצור של בקחידס שבאמאוס. חרבת עקד זכתה לתשומת־לב רק לאחר שמטבעות בר־כוכבא שנשדדו ממנה הגיעו לשוק העתיקות ביפו. כתוצאה מכך נערכו במקום בדיקות וחפירות הצלה ולבסוף אף חפירה יזומה במסגרת פרוייקט החפירות לטרון - שער הגיא בראשותם של פרופ׳ מרדכי גיחון וכותב שורות אלה.[8]

4 מולר־שמיט (לעיל, הערה 1), עמ׳ 34; וראה אבי־יונה (לעיל, הערה 1), עמ׳ 37.

5 ראה הערותיו של ו׳ גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל, כרך ראשון: יהודה (א) (תרגם לעברית: ח׳ בן־עמרם), ירושלים תשמ״ב, עמ׳ 231; ראה גם הערך ׳בית חורון עליון׳ בספרנו: M. Fischer, B. Isaac, I. Roll, *Roman Roads in Judaea, II: Roads from Jaffa to Jerusalem* העומד לראות אור בעתיד הקרוב.

6 כפי שהציע אבל (1925; לעיל, הערה 1), עמ׳ 203; השווה אבל (1949; שם), עמ׳ 172; ראה גם: ז׳ משל, המבצרים השולטים על יריחו וזיהוים, בתוך: חוברת יריחו, ירושלים, תשל״ח, עמ׳ 57-35; השווה מולר־שמיט (לעיל, הערה 1), עמ׳ 102-101.

7 על מקומה של אמאוס בגבול בין השפלה להר ראה סקירתו של: G.A. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land* (25th ed.), London 1931, pp. 144, 149; לריכוז מקורות היסטוריים ראה ש׳ קליין, ספר היישוב, א, ירושלים תשל״ח (מהדורה מצולמת), עמ׳ 6-5. ראה גם: L.H. Vincent—F.M. Abel, *Emmaus, sa basilique et son Histoire,* Paris 1932

8 תודתי נתונה לחברי ורבי, פרופ׳ מרדכי גיחון, ראש הפרויקט לטרון—שער הגיא, על מתן הרשות לפרסם ממצאים מחפירותיו בחרבת עקד. הדברים המובאים כאן הִנם פרי דיונים ושיחות רבים שניהלנו במשך עונות החפירות ואחריהן, על כל הנאמר כאן חלה האחריות, כמובן, רק עלי. החפירות נערכו בשנים 1982-1977 מטעם החוג ללימודים קלאסיים באוניברסיטת תל־אביב ובעזרת קק״ל וקבוצות נוער מחו״ל. הן כללו את האתרים האלה: בית המרחץ בשייח׳ עובייד, חרבת עקד,

חרבת עקד (איור 1) נמצאת כשני ק״מ ממזרח למרכז העיר אמאוס (נ״צ 1508.1382.3). היא מתנשאת לגובה של כ־370 מ׳ מעל פני הים. צורתה הכיפתית הבולטת מעל פני השטח (איור 2) זיכתה אותה בשמה הערבי — עקד (عَقد), שפירושו קִמרון.[9] בערוץ הוואדי שמצפון־מערב לחרבת עקד נמצאים מעיינות שסיפקו מים לעיר אמאוס, ובתקופה הרומית הוקמו לצורך זה מתקנים הידראוליים ואמות מים שלאורכם נחשפו קברים רבים. בשיפולים הצפוניים של הגבעה נחשפו גתות המעידות על הפעילות החקלאית באזור.[10] ראוי לציין, שעל כל אלה ניתן לשמור ולפקח היטב מחרבת עקד.

במהלך החפירות שנערכו במקום הועלו שרידיהם של שני שלבים עיקריים האחד — מהתקופה ההלניסטית־הסלבקית, והשני — מתקופת מרד בר־כוכבא.[11] האתר משתרע על כ־25 דונם (איור 3); הוא מורכב ברובו ממסלעה ובה חציבות רבות, שהיו מקצתן מחצבות אבן, ומקצתן יסודות למבנים ובורות מים. הגבעה היתה מוקפת חומה וזו השתמרה לאורך של כ־100 מ׳ בעיקר בחלקה הדרומי והדרומי־המערבי. היא בנויה משילוב של אבני גוויל עם אבני גזית ומגיעה במקומות מסוימים לרוחב של 2 מ׳. מגדלים מתעגלים משולבים עם הפן החיצוני שלה (איור 4), ובליטות ריבועיות מחזקות אותה כלפי פנים. בקטע הדרומי של החומה נשתמר שער, שנבנה כולו מאבני גזית בעלות סיתות שוליים מעודן (איור 5). מבחוץ, בכל צד של השער, בלטו מגדלים מתעגלים, חדר השער היה מאורך ומקורה בקמרון חביתי (איור 6), שממנו היה אפשר לעבור ימינה ושמאלה לחדרי משמר ואף להגיע למגדלים הצדדיים. סגירתו של השער התאפשרה באמצעות שתי כנפיים שיכלו לנוע בפותות מסותתות לתוך המפתן. באחת מהן אף נתגלה סנדל מברזל.

צורת החומה, בית השער בעל הקמרון החביתי והמגדלים הצמודים וסיתות האבנים הם אפיונים המזכירים ביצורים מהתקופה ההלניסטית.[12] לתקופה הזאת מתייחסים גם ממצאים

מערכות קבורה בפארק קנדה, חרבת מצד והכביש הרומי אמאוס — אבו עיש — ירושלים. על דיווחים שוטפים ראה בין השאר: M. Gichon, *Israel Exploration Journal*, 29 (1979), pp. 101–110; *Archiv für Orientforschung*, 17 (1980), pp. 235–237; חדשות ארכיאולוגיות, עג (תש״ם), עמ׳ 24-23; עו (תשמ״א), עמ׳ 28-29; על חרבת מצד ראה מ׳ פישר, בתוך: א׳ כשר, ג׳ פוקס וא׳ רפפורט (עורכים), יוון ורומא בארץ ישראל, ירושלים 1989, עמ׳ 185-206. לגבי הכביש הרומי ראה פישר (לעיל) ופרק אצל פישר-איזק-רול (לעיל, הערה 5).

9 ראה: R. Dozy, *Supplement aux dictionnaires arabes*, II, Leyden 1967, p. 150. ראה גם במילון למונחי הבנייה בערבית אצל: T. Canaan, *The Palestinian Arab House: Its Architecture and Folklore*, Jerusalem 1933, s.v. לגבי אתרים מסוריה ועירק שנשאו את השם ׳עקד׳ ראה: *Jacut's geographisches Wörterbuch*, III, Leipzig 1868, pp. 693-694. תודתי לפרופ׳ אִילעי אלון על עזרתו בביאור סוגיה זו.

10 ראה י׳ הירשפלד, ׳מערכת אמות המים של אמאוס-ניקופוליס׳, אמות המים הקדומות בארץ ישראל, ירושלים 1989, עמ׳ 197-204; הנ״ל, ׳גיתות יין קדומות באזור פארק איילון׳, ארץ ישראל, טו (תשמ״א), עמ׳ 383-390.

11 חדשות ארכיאולוגיות, עג (תש״ם), עמ׳ 23-24; על השכבה מתקופת מרד בר־כוכבא ראה: מ׳ גיחון, ההיבט הצבאי של מרד בר־כוכבא על־פי חקר מערכות המסתור, קתדרה, 26 (תשמ״ג), עמ׳ 30-42 (על חרבת עקד ראה שם בעיקר בעמ׳ 35-39).

12 ראה F.E. Winter, *Greek Fortifications*, London 1971, p. 165, fig. 145 (tower-gate); pp. 186–187, fig. 185; 255, fig, p. 288; p. 162, n. 44 (vaulted chamber) — מכלולים שהקמתם

נוספים שנחשפו בשכבה הצמודה ליסודות החומה. המדובר בכלי חרס (איור 7) כולל ידיות מוחתמות של אמפורות, ומטבעות מהמחצית הראשונה של המאה השנייה לפה״ס, בעיקר של אנטיוכוס ג׳ ואנטיוכוס ד׳.[13] גילויים של מטבעות בר־כוכבא בתוך שכבת שרפה, ובה ראשי חצים וכלי חרס רבים, אִפשרו לקבוע את זמנו ואת אופיו של השימוש החוזר באתר המבוצר הזה. בורות מים ומערות שהפכו למערות מסתור מחזקים את הקביעה הזאת. הממצא הזה מעורר עניין רב בגלל מקומו של האתר בעמדה קיצונית צפונית ביחס לריכוז הממצא מתקופת המרד ביהודה. כמו־כן הסתבר, שהמטבעות והחומר הנלווה אליהם הִנם חלק ממטבעה לטביעת מטבעות המרד שפעלה במקום.[14]

הממצאים הארכאולוגיים שתוארו כאן מאפשרים אפוא לקבוע, שהאתר בחרבת עקד הוקף בחומה בתקופה הסלבקית, ושהשתמשו בו שוב בעת מרד בר־כוכבא. נראה שבשני המקרים הללו הסיבה העיקרית לשימוש בו היתה השמירה על מבואותיהם של הרי ירושלים. אמאוס מילאה את התפקיד הזה פעמים מספר בתולדותיה, עוד בתקופת בית ראשון וביתר־שאת בתקופת המרד הגדול שלפני חורבן הבית השני — כאן מיקם וְֶספסיאנוס את הלגיון החמישי על־מנת לשמור ולטהר את המעברים לירושלים.[15]

עם זאת קשה לקבוע, אם חרבת עקד נמצאת לאורך התוואי של הכביש הראשי הרומי אמאוס — ירושלים, או שהרומאים העדיפו לעקוף את הגבעה הזאת.[16] מכל מקום, ראוי לציון ריכוז של אבני מיל כ־1.5 ק״מ ממזרח לחרבת עקד (נ״צ 1532.1378). ריכוז זה מעיד על פעילות הקשורה לטיפוח דרך רומית[17] לכיוון התוואי הוודאי של הכביש הזה המתחיל בנ״צ 1536.1364. בתוואי זה נמצא ריכוז גדול של אבני מיל, ומתוכו אחת שעליה כתובת מימי מכסימינוס תרכס.[18]

מתוארכת לתקופה סביב שנת 200 לפה״ס; על שערים בעלי דלתות עץ מצופות בסרטי ברונזה ולוחות ברונזה ראה שם, עמ׳ 257-258, איורים 293-294, הערה 11.

13 הקרמיקה שנתגלתה בשכבה הסלבקית דומה ברובה לזו הידועה לנו ממכלולים הלניסטיים אחרים בארץ־ישראל. להשוואה כללית ראה P.W. Lapp, *Palestinian Ceramic Chronology 200 BC — AD 70*, New Haven 1961, בעיקר טיפוסים 31.1 (איור 7:1-2), 21.1 (איור 7:3-12), 11.2 ו־11.3 (איור 7:13-17). המטבעות זוהו על־ידי אריה קינדלר, ועל כך אני חב לו תודה. הוא אף מכין דו״ח מסכם לכל הממצא הנומיסמטי מחרבת עקד.

14 א׳ קינדלר, ׳מִטבעה ניידת של בר כוכבא בח׳ עקד׳, בתוך: א׳ אופנהיימר וא׳ רפפורט (עורכים), מרד בר כוכבא, מחקרים חדשים, ירושלים תשמ״ד, עמ׳ 172-179; על התפוצה הגאוגרפית של מרד בר־כוכבא על־פי המטבעות ראה: D. Barag, 'A Note on the Geographical Distribution of Bar Kokhba Coins', *Israel Numismatic Journal*, 4 (1980), pp. 30–33, map. on p. 32, fig. 1

15 ראה סמית (לעיל, הערה 7). השווה גם: י׳ אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ״ז, עמ׳ 254-257 (על אילון, ביצור של רחבעם); על פעילותו של וספסיאנוס באמאוס ראה פישר (לעיל, הערה 8), עמ׳ 187, הערה 12; והשווה עמ׳ 201, הערה 56.

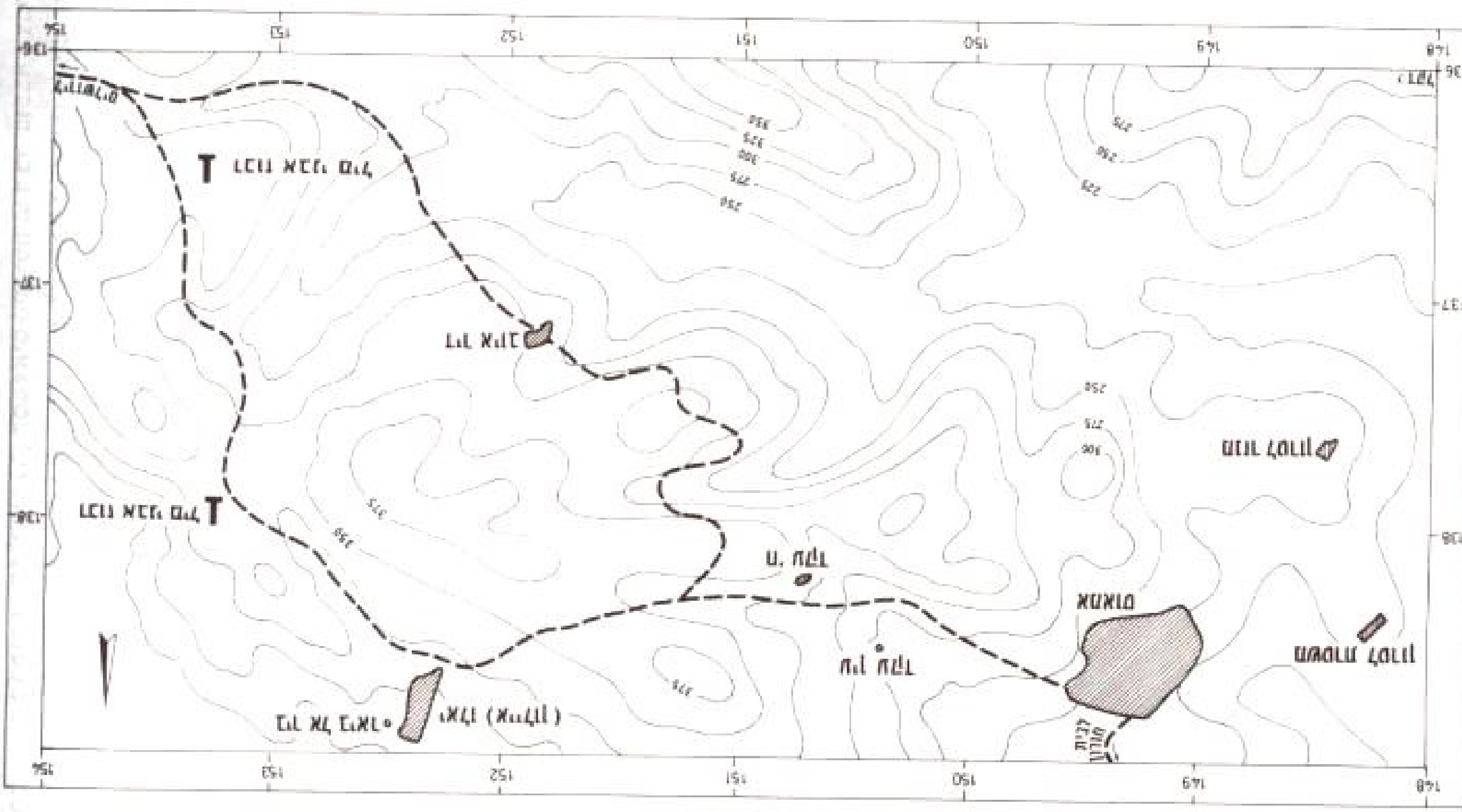
16 ראה מ׳ פישר וצ׳ צוק, הכביש הרומי אמאוס — ירושלים, תל־אביב תשמ״ה.

17 על כך דיווח אלי שנהב, שסקר את קטע הכביש הזה במסגרת הפרויקט שהוזכר לעיל, הערה 8.

18 י׳ רול, אבן מיל רומית חדשה מסביבות שער הגיא, בתוך: ארץ בנימין, תל־אביב תשל״ב, עמ׳ 272-274.

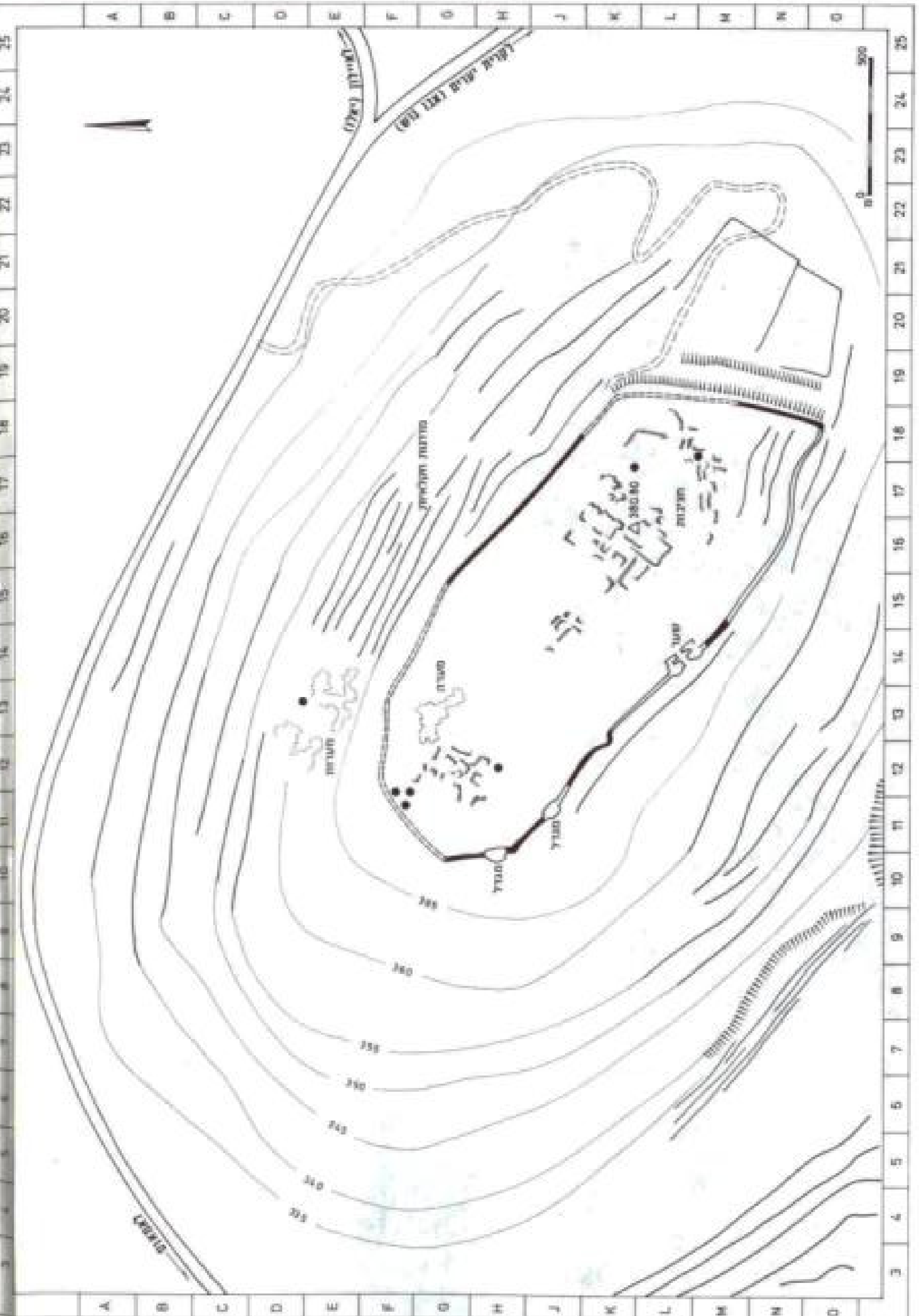
הן הביצורים מהתקופה הסלבקית והן הממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא מצביעים על חשיבותה של חרבת עקד לפיקוח ואף להגנה על אמאוס ומבואותיה. תנאיה הטופוגרפיים והממצאים מהתקופה הסלבקית מאפשרים אפוא להניח, שהביצור של בקחידס באמאוס, היה ממוקם באתר זה.

איור 1: מפת אזור אמאוס (ציירה יהודית דקל, המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב)

איור 2: חרבת עקד — מבט לכיוון דרום-מזרח (צילום: המחבר)

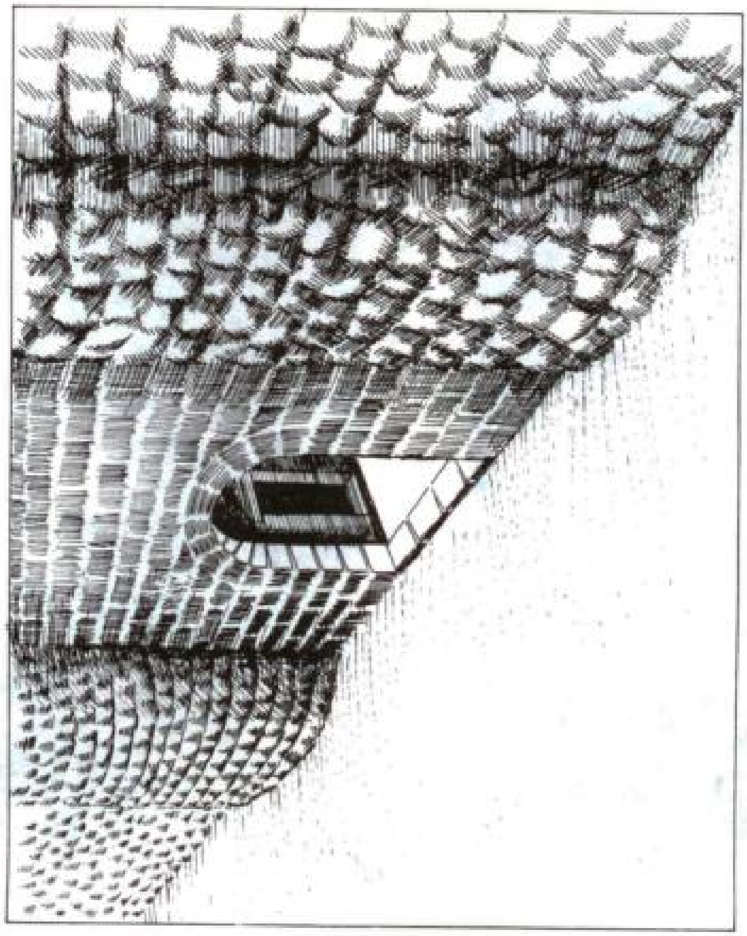
איור 3: תוכנית האתר, חרבת עקד (ציירה יהודית דקל, המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב)

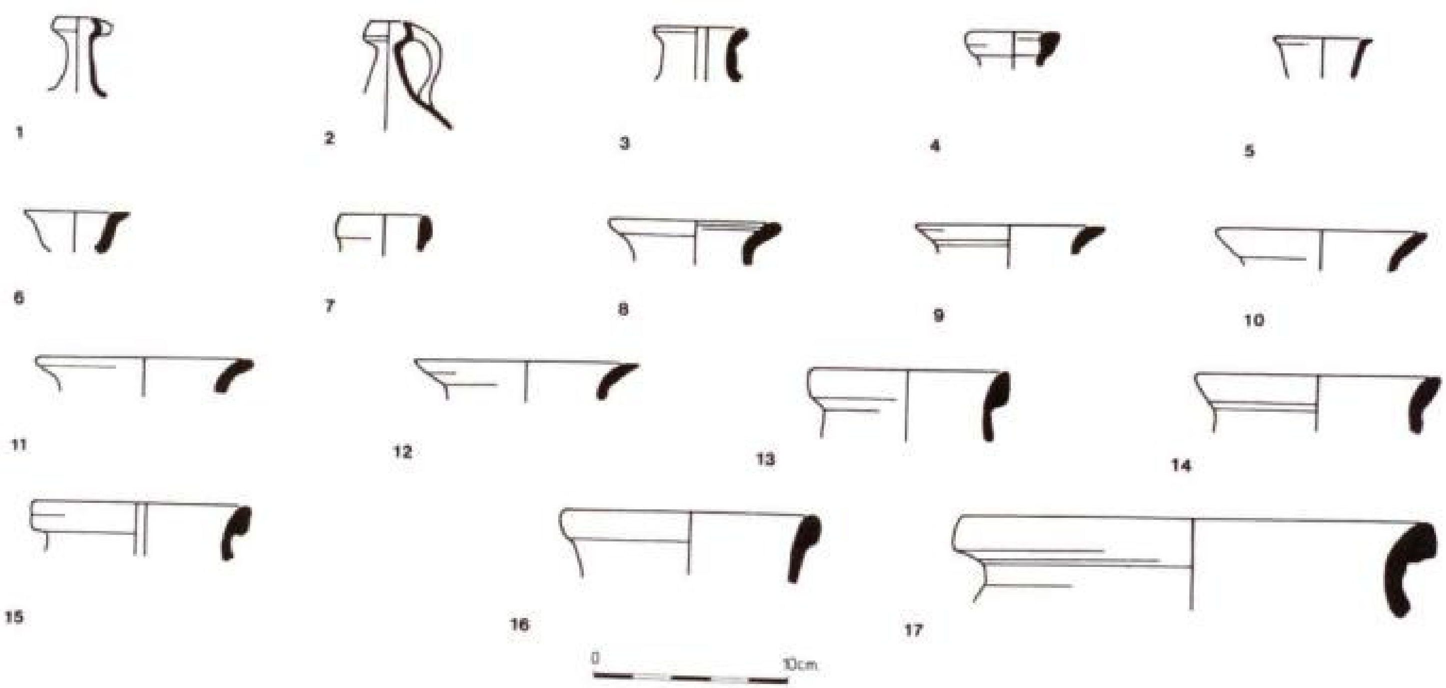
איור 4: החומה והמגדלים בחרבת עקד (צילום: משלחת אמאוס, שער הגיא)

איור 5: השער (צילום: משלחת אמאוס, שער הגיא)

איור 6: שחזור השער (ציירה יהודית דקל, המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב)

איור 7: כלי חרס מהשכבה הסלבקית (ציירה עדה פרי, המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב)